

ATASÖZLERİNİN KAYNAĞI, ÖZELLİKLERİ VE GELENEKSEL TÜRK TİYATROSUNDA KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

A STUDY ON THE SOURCES, PROPERTIES OF PROVERBS AND USE OF THEM IN TRADITIONAL TURKISH THEATRE

Müşerref Öztürk Çetindoğan²

ÖZ

Atasözleri, dilde yaratılan ve bir toplumun ortak belleğinin göstergesi olan söz dizimleridir. İnsanın kültürel belleğinin taşıyıcısı olmasıyla yüceltilen atasözleri, halkın sözü kabul edilir. Nesilden nesile aktarılan bu sözler, ders verici, öğretici ve uyarıcı işleve sahiptir. İnsanın sosyal çevresiyle ve toplumla olan ilişkisini konu edinen bu kalıplaşmış sözler, sözü araç olarak kullanan tiyatro sanatında da sıkça kullanılır. Gündelik konuşmaya benzeyen fakat bu konuşmalar arasında seçme yapan tiyatro yazını, bir düşünceyi seyirciye aktarmanın kısa yolu olarak atasözlerine başvurur. Antik Yunan'dan günümüz tiyatrosuna kadar izi sürülebilecek bu yaklaşımda, atasözleri aracılığıyla halka (seyirciye) seslenme, öğretici ya da ders verici olma gibi amaçlar hedeflenmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, kendi kültürümüzden doğan Karagöz ve Ortaoyunu geleneğinde kullanılan atasözlerinin, konuşma örgüsü içindeki işlevini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Dil, Diyalog, Tiyatro, Geleneksel Türk Tiyatrosu.

ABSTRACT

Proverbs are syntaxes which were created in language and indicators of a society's common memory. They, which have been glorified due to being carrier of cultural memory of a man, are considered as speech of society. The words passed from generation to generation have cautionary, instructive and stimulating functions. This formulaic lyrics that deal with the relationship between the human social environment and society are commonly used in the art of theater which is using the word as a vehicle. Theater text which looks like causal conversations but chooses from them, contacts with the proverbs as a short way of transferring thoughts to the audience. In this approach, which can be traced from the ancient Greek to theater in today, the goals like talking to community (audience) by proverbs and being instructive or cautionary have been aimed. Therefore the proverbs' functions in speech which were born of our own culture and used in tradition of Karagoz and Ortaoyunu is analysed in this study.

Keywords: Proverb, Language, Dialogue, Theater, Traditional Turkish Theater.

¹ Başvuru tarihi: 06.04.2017 - Kabul tarihi: 12.06.2017

² Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne Sanatları Bölümü, muserrefcetindogan@sdu.edu.tr.

1. Giriş

Toplumsal yaşamın ortaya çıkması ve gelişmeye başlamasıyla birlikte oluşan dil, toplum gelişimiyle doğru orantılı olarak evrimleşir. Önceleri iletişimi sağlayan hareketli dil, giderek sesli yani sözlü dili ve yazı dilini oluşturur. Hareketli dilin toplum gereksinimini karşılayamaması sonucu ortaya çıkan sözlü dilde, duygu ve düşüncelerin uzaktakilere ve sonraki kuşaklara aktarılması mümkün olamayınca yazılı dil ortaya çıkar. Böylece kültür, kuşaktan kuşağa aktarılan bir yapı haline dönüşür. İletişimin eş zamanlı ve art zamanlı aktarımı, insanlığın gelişimini hızlandırır. İletişim ya da bildirişmenin dil aracılığıyla gerçekleşebilmesi için bazı etkenler gerekmektedir. Dili kullananlar, göstergeler ve göstergelerin dil dışı karşılıklarıyla ya da işaret ettikleri nesnelere de içeren bir yapıyla hareket eder. Dolayısıyla her dilde ya da bildirişme bağlamında işe, göstergeyi kullanan ve yorumlayanlar da karışır. Başka bir deyişle; bir gösterge, hem karşılığı olduğu dil dışı bir nesnenin hem de onu bu nesnenin karşılığı olarak anlayan ya da yorumlayan bir kişinin yani kullananın varlığını şart koşar. Buna göre, dili kullanan kişi, amaç ve niyetini, düşünce, inanç, duygu ve arzularını, başkalarına göstergeler yardımıyla iletir. Bu da bizi sözcüğe, sözcüklere götürür. Dil sözcüklerle var olur. İnsanlar dil aracılığıyla düşündüğüne ve dil de sözcüklerden oluştuğuna göre; kendi kendine düşünen bir kişi bile sözcüklerle düşünmektedir. Kısacası bir düşüncenin var olması için dil olmak zorundadır (Tuncay, 2004:6-7). Düşünce-dil bağlamında sözcüklerin çağrışım alanları, anlam çerçeveleri, duygu değerleri ve algılama anlamları önem kazanır.

İnsanın bir başka insanla anlaşma araçlarından biri olan dil, kişinin öncelikle kendisini ifade etmesinde vazgeçilmezdir. Duygu ve düşüncelerin anlatımı, kültürel bilginin nesilden nesle aktarımı, ister sözlü ister yazılı kültürlerde olsun, daima dil ile sağlanmıştır. Anlamı olan seslerin sözcüğe dönüşmesi ve bu sözcüklerin çoğalmasıyla genişleyen dilsel yapılar, giderek

bağlı bulunduğu kültürün ortak yaşantısını yansıtan anlatımlara ve anlamlara bürünür. Dilin göstergesi olan sözcüklerin, onu kullanan kişinin yaşam deneyimiyle doğru orantılı olarak gelişen yapısı, sözcüğün duygu değerini vermektedir. Örneğin, ölüm, savaş, yoksulluk gibi soyut kavramların duygu değeri, kişiden kişiye değişiklik gösterir. Böylece sözcüklerin çağrışım alanları da kişilere göre belirlenir. Her sözcük herkeste aynı anlama karşılık gelse de aynı duygulara ve çağrışımlara seslenmez. Sözcüğü algılayan kişinin kültür düzeyi, psikolojik yapısı ve yaşam deneyimine göre belirlenen çağrışım alanlarına genel olarak “algılama anlamları” (Aksan, 2015:21) adı verilmektedir. Sözcüklerin anlamlı bir bütün oluşturmak amacıyla bir araya getirildiği atasözleri de, bir toplumun yaşayışını, kültürünü yansıtan özlü sözler olmasıyla, algılama anlamlarını ortak bir düzeyde birleştirmesiyle öne çıkar.

2. Atasözlerinin Kaynağı ve Özellikleri

Eski Türkçe’de, Göktürk yazıtlarında, Uygurlardan kalma eserlerde, 11. yüzyılda Karahanlılar döneminde ve Doğu Türk boylarında “söz, haber, mesaj, nutuk, şöhret, şey” anlamlarına gelen ve “sa” fiilinden türemiş, “sab-sav” kelimesi, 14. yüzyılda İslam etkisindeki Kıpçak bölgesinde de görülür (Elçin, 1981:681). Göktürkçe’de “öğüt” anlamına gelerek genişlemiş ve Turfan metinlerinde açıkça “atalar sözü” olarak kullanılmıştır. Göktürklerde ve daha önceki dönemlerde aynı anlama geldiği muhtemel olan “sav”ı, Kaşgarlı Mahmud’un “mektup”, “hikaye”, “tarihi olay” yanında atalardan kalma öğütleri ifade amacıyla derlediği bilinmektedir. *Divanü Lûgat-it Türk*’te atasözleri Arapça “mesel”, Türkçe “sav” sözcükleriyle anılmıştır (Aksoy, 1988:13-14). Divan edebiyatında ve Osmanlıcada bu kavram için “mesel” de, “darbimesel” de geçer. Darbimesel, aslında “mesel getirmek, duruma uyan yaygın bir söz ya da bir atasözü söylemek” (Par, 1984:69) demektir. Mesel’in çoğulu

“emsal”, darbimesel’in çoğulu “durub-i emsal”dir. Bugün, tekil olarak **atasözü**, çoğul olarak ise **atasözleri** denmektedir.

Türkçe sözlüklerde; “uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş söz, darbimesel” (Türkçe Sözlük, 1998:155), diye ifade edilen atasözleri, milli bir değer durumuna yükselmiştir. Türk dilinin en zengin verimleri olan atasözleri, yaşanmış veya yaşanmakta olan kültürün birer göstergesi olmasıyla halkın ürünü kabul edilir. Halk kültürü ürünleri, bir milletin meydana getirdiği kültürel değerlerin bütünüdür ve her toplumun kendine özgü kalıplaşmış değerleri vardır. Halk kültürü ürünleri, halkın kültür yapısını belirleyen, yaşadığı toplumun dokusunu yansıtan ve milletin söz sanatlarındaki hünerinin simgesi konumundadır. Türk halk kültürü ürünlerinin Türklerin ortak duygu ve düşüncelerini dile getirmesi, kültürün korunması ve yaşatılması bakımından önemli işlevleri vardır. Bu ürünlerden Türk halkının estetik beğenisi, sosyal yaşamı, toplumun ahlak anlayışı ve örnek değerlerinin yapısı kolayca anlaşılır. Atasözleri de tekerleme, deyim, bilmece, mani, masal ve türkü gibi birer halk kültürü ürünüdür.

Bizim gelenekle yerleşmiş bir atasözü anlayışımız vardır. Bu anlayışa göre atasözleri, ulusal varlıklardır. Tanrı ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen bir etki taşırlar. İnandırıcı ve kutsaldırlar. Geniş halk yığınlarının yüzyıllar boyunca geçirdikleri denemelerden ve bunlara dayanan düşüncelerden doğmuşlardır. Ulusun ortak düşünce, kanı ve tutumunu belirtir, bize yol gösterirler. Bir atasözüyle belgelendirilen tutumun doğruluğu herkesçe kabul edilir (Aksoy, 1988:15).

Toplumun ortak değerlerini, yaşanmış deneyimleri nazım veya nesir ile aktaran, bu aktarımı yaparken teşbih, mecaz, kinaye, ironi vb. edebi sanatların gücünden yararlanarak süslü ya da mecazsız aktaran atasözleri, dilbilgisi kuralları içinde kimlik kazanırlar. “Ağaç yaşken eğilir” istiare, “Mum dibine ışık vermez” mecaz, “Can boğazdan gelir” kinaye... vb. yapılarla oluşturulur. Genellikle geniş zamanlı kurulan atasözleri, bazen ikinci tekil kişi kipini alırlar: “Ayağını yorganına göre uzat” atasözü, hem geniş zamanlıdır hem de emir kipi içerir. Geniş zamanın olumsuzluğu ile kurulan atasözleri ise “Ateş olmayan

yerden duman çıkmaz” şeklindedir. Tüm bunların yanında fiilsiz söylenen ve gereklilik kipi içeren atasözlerinde bile geniş zaman gizlidir. “Az veren candan, çok veren maldan (verir)” gibi (Elçin, 1997:685-686).

Atasözleri kalıplaşmış sözlerdir. Her atasözü, belli bir kalıp içinde, belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir yapı içerir. Ortak bir halk dili ve zevki ile meydana gelen bu ürünlerin yapısı oldukça sağlamdır. Bu nedenle sözcükler değiştirilip yerlerine -aynı anlamda da olsa- başka sözcükler konulamayacağı gibi sözdiziminin şekli de bozulamaz. Böyle değiştirmeler yapılırsa, ortaya çıkan söz, -anlamı değişmese bile- atasözü olarak değerlendirilemez. Örneğin; “Derdini saklayan derman bulamaz” sözündeki ‘derman’ yerine ‘ilaç’ denilemez. “Çalma elin kapısını, çalarlar kapını” atasözünde sözcüklerin sırası değiştirilerek “Elin kapısını çalma, kapını çalarlar” biçiminde söylenemez (Aksoy, 1988:17-19).

Atasözleri kısa ve özlüdür. Az sözcükle çok şey anlatırlar: “Dikensiz gül olmaz”, “Alet işler, el övünür”... gibi genellikle bir-iki cümledir. Daha uzun olanların kullanımıysa azdır: “Vakit nakittir”, “Yerin kulağı var”, “Görünen köy kılavuz istemez”, “Ne yavuz ol asıl, ne yavaş ol basıl”... gibi. Kısa ve net anlatımlı bu sözler, aynı zamanda genel bir kural niteliği de taşır. Sosyal olayların nasıl oluştuklarını tarafsızca bildiren atasözleri, yılların deneyimi ve birikimiyle ortaya çıkmıştır: “Minareyi çalan kılıfını hazırlar”, “Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür” vb. atasözleri bu yaklaşıma iyi bir örnektir. Doğa olaylarının nasıl oluştuklarını anlatan atasözleri ise konuşma sırasında taşı gedğine oturtacak niteliğe bürünür: “Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır” ya da “Mart yağar nisan övünür, nisan yağar insan övünür” gibi. Sosyal olaylardan ders almayı anlatan ama bunu açıkça söylemek yerine dolaylı bir anlatıma giderek kişiyi düşünmeye iten atasözleri de vardır: “

Ağlamayan çocuğa meme vermezler”, “Öfke ile kalkan zararlı oturur”. Deneyimlere dayanarak üretilen atasözleri, yine kültürümüzde etkili bir öneme sahiptir ve bu tür sözler, öğüt verici niteliktedir: “Ayağını yorganına göre

uzat”, “Çirkefe taş atma üstüne sıçrar” gibi sözler, kişiyi yanılsa düşmeden alıkoyan uyarıcı sözlerdir. Bilgece konuşan ve dolaylı olarak yol gösteren atasözleri, genellikle kişiyi ya da muhatabını cesaretlendirme amacı taşır; “Korkunun ecele faydası yoktur”, bu yapıya uyan en iyi atasözüdür. Halk ürünü ya da halk söylemi olarak kabul edilen atasözleri, gelenekleri ustaca yansıtan sözler olarak toplumun yaşayış özelliklerini de yansıtır. “Kızını dövmeyen dizini döver”, “Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır” gibi atasözleri, günümüzde de sıkça kullanılır. (Aksoy, 1988:17-19).

Atasözlerinin uyarıcı, öğüt verici özellikleri dışında konularına göre belirlenen bir sınıflama da yapılmaktadır.

Dostluk: Eski dost düşman olmaz.
İyilik: İyilik eden iyilik bulur.
Sabır: Sabreden derviş muradına ermiş.
Azim: Dağ ne kadar yüce olsa da yol üstünden aşar.
Bağışlama: Aman diyene kılıç kalkmaz.
Fedakârlık: Gülü seven dikenine katlanır.
Aşk, sevgi: Gönül kimi severse güzel odur.
Temkin: Acele işe şeytan karışır.
Hayata bağlılık: Çiftçinin karnını yarmışlar, kırk tane gelecek yıl çıkmış.
Suçu reddetme: Kabahat samur kürk olsa kimse sırtına almaz.
Eleştiri kaldıramama: Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar.
Tedbirsizlik: Akılsız başın cezasını ayaklar çeker.
Nankörlük: Besle kargayı, oysun gözünü (Elçin, 1981:687-693) .

İnsanın toplumla ve sosyal çevreyle olan ilişkisini konu edinen atasözleri de çeşitli başlıklar altında değerlendirilebilir:

Dayanışma: Bir mih bir nal kurtarır; bir nal bir at kurtarır; bir at bir er kurtarır; bir er bir memleket kurtarır.
Sosyal taşlama: Balık baştan kokar.
Yöneticilik: Çobansız koyunu kurt kapar.
Mülkiyet: Mal canın yongasıdır.
Ekonomi: Damlaya damlaya göl olur.
Eğitim: Ağaç yaşken eğilir.
İş ve zaman: Bugünün işini yarına bırakma.
Yetenekler: Ummadığın taş baş yarar.
Düşmanlık: Su uyur düşman uyumaz (Elçin, 1981:687-693).

Atasözlerinin yayıldığı geniş alan bunlarla sınırlı kalmaz. Bilgiyi onaylayan gerçekleri temel alan atasözlerinin yanı sıra belli dünya görüşlerini yansıtan atasözleri de vardır:

Bilgi ve Gerçek: Akıl yaşta değil baştadır.
Güneş balçıkla sıvanmaz.
Kadercilik: Başa gelen çekilir.
Garip kuşun yuvasını Allah yapar.
Kismet: Ağılda oğlak doğsa ovada ot biter.
Fukaranın tavuğu tek tek yumurtlar.
Determinist: Ateş olmayan yerden duman çıkmaz.
Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir.
Değerlerin değişmesi: Kel ölür, sırma saçlı olur;
kör ölür, badem gözlü olur (Elçin, 1997:413-414).

Fıkra edası taşıyan atasözleri ise kısaltılmış bir anlatı yapısı gösterirler. Dil kuruluşlarıyla da diğer atasözlerinden ayrılırlar. Bu türde kullanılan atasözleri, hikaye anlatıcısının 3. şahıslara gönderme yaparak konuşması biçiminde ele alınır.

Deveye sormuşlar: “Boynun neden eğri?” – “Nerem doğru ki” demiş. (...) “Keklik gibi yürüyeyim demiş, karga kendi yürüyüşünü de unutmuş”. (...) İt ite buyurmuş, it de kuyruğuna buyurmuş” (Boratav, 1978:131).

Bazı atasözleri ise ayrı ayrı bölgelerde değişik şekiller almış olabilir. Bunlar, dilin gelişimine, görgü kurallarının çeşitliliğine, törelerin etkisine, giyim kuşam anlayışının farklılığına ve ağız özelliklerinden kaynaklanan söyleyişlere göre değişiklik gösterir. Bazı bölgelerde “Keskin sirke kabına zarar” şeklinde söylenen atasözü, başka bölgelerde “Keskin sirke küpüne zarar” şeklinde ifade edilir. Balıkesir ve çevresinde “Fakir oyuna çıkınca davul patlarmış” şeklinde söylenen atasözü, yazı dilinde “Fakir hırsızlığa çıkmış, ay akşamdan doğmuş” diye ifade edilir. Anadolu ağızlarında bu türden örneklerin daha yüzlercesi görülebilir. Bu atasözlerinin genellikle *somutlaştırmaya* dayalı olduğu tespit edilmiştir. Bunlar insan davranışlarını hayvanlara uygulayarak dile getirmekte, bir sahne düzenleyerek durumu canlı bir biçimde ortaya koymaktadır. Örneğin; içki içen bir kimsenin birden yüreklenip atıp tutmaya

başlaması; “Keçiye rakı içirmişler, kurdun evini sormuş” biçiminde ifade edilir (Oy, 1972:104-106).

Yüzlerce yıl aşarak günümüze ulaşan atasözlerinin zaman içinde değişiklik göstermesi doğaldır. Dilin eskiyen ve değişen yapısı içinde atasözleri de değişikliğe uğrar. Örneğin; “Isıramadığın eli öp başına koy” sözü 15. yüzyılda, “Kesemedüğün eli öp başına ko” biçiminde kullanılmıştır (Aksan, 1993:140-147). Buradan hareketle sadece dildeki değişime değil, toplumsal gelişime de tanık oluruz. 15. yüzyılda söz edilen el kesme durumunun bugün lafı bile edilmemektedir. Kimi atasözleri ise çifte yargılı, çifte kurallıdır. Bu yargılar arasında iki türlü ilgi vardır. Birincisi; atasözü, iki cümleli bir benzetmedir. Cümlelerden biri benzeyen, öteki kendisine benzetilen taraftır. Örneğin; Erken kalkan yol alır, erken evlenen döl alır. İkincisi ise; iki yargı birbirini tamamlar veya birbirine karşıt olur. Örneğin; çok söyleme arsız, çok saklama hırsız edersin (Aksoy, 1988:24-25).

Atasözlerinin edebiyatta kullanımında kimi şairler, manzumeleri içine aldıkları atasözlerinin kalıbını bozmuşlardır. Vezne uydurmak için ya da farklı amaçlarla sözcükleri değiştirip araya başka sözcükler katarak sözdizimine yeni bir biçim vermişlerdir. Edebiyatımızda birçok örneği olan bu sözler, atasözü sayılamazlar. Gerçeği başka türlü olan atasözüne “işaret” sayılırlar. “Yüce olur ise her ne kadar dağ, Yol üstünden aşar yakın u ırağ” (Aksoy, 1988:28). Güvahi'nin bu dizelerinde “dağ ne kadar yüce olsa da yol üstünden aşar” atasözü bozuntuya uğratılır.

Atasözleri edebiyatın önemli bir dalı olan destan şiirinde de sıkça başvurulan kaynaklardandır. Bu kullanım, Levni'nin dizelerine de yansır.

“ Tut atalar sözünü kalbi selim ol
Gönülden gönüle yol var demişler
Gider yavuzluğun tab'ı halim ol
Sert sirke kabına zarar demişler

Aldırma cihanın sakın varına
Düşmeye gör anın ah ü zarına
Bugünkü işini koyma yarına

Yar yıkıldığı gün tozar demişler” (Karaalioglu, 1980:258).

Başlangıçta edebiyatın bir kolu olarak görülen ve tıpkı destan gibi koşuklu bir dilden oluşan tiyatro sanatı, zamanla düz yazıya dönüşen bir anlatıma sahip olsa da, atasözlerinin varlığı her iki anlatım biçiminde de devam etmiştir. Dramatik konuşma ile gündelik konuşma arasında her zaman sıkı bir bağ vardır. Bu bağ, tiyatro dilinin koşuklu anlatım içerdiği dönemlere kadar uzanır. Toplum tarafından kabul gören değerler, bu değerlerin sorgulanması ve değer kaybının birey üzerindeki etkilerini sahne üzerine taşıyan tiyatro, halk kültürünün ürünü olan ve toplumsal yapıyı yansıtan atasözlerinden ve deyimlerden sıkça faydalanır. Öyle ki, Antik Yunan tragedyalarında bile rastlanan atasözü kullanımı, 16. yüzyılda Avrupa’da oyun türüne dönüşür. 13. Louis döneminde Fransa’da “Atasözü Oyunları” adı verilen ve önceden seçilmiş bir atasözüne dayanarak doğaçlama oynanan oyunlar vardır (Meydan Larousse, 1969:798-799). Türk tiyatrosunda böyle bir oyun türüne rastlanmasa da, atasözleri neredeyse her oyunda kullanılan kalıp sözler olarak konuşma örgüsüne yerleştirilir. Bazı oyunların adı ise “*Gülme Komşuna Gelir Başına*” (And, 1995:401) gibi atasözleriyle oluşturulur.

3. Geleneksel Türk Tiyatrosunda Atasözlerinin Kullanımı

Tiyatroda oyun dili; seyirciyle iletişim kurmak; belli bir olayı, kişiyi, durumu sergilemek; çatışma ve krizleri vurgulamak; istenen mesajı saptanan yorum doğrultusunda aktarmak için kullanılan iletişim yöntemlerinin tümüdür. Dolayısıyla oyun dili, bir eylemi açıklamak, onun gerekli ve inandırıcı olduğunu göstermekle yükümlüdür. Tiyatro çatışma üzerine kurulu olduğu için yoğun yaşantıları belli bir zaman içinde sunmak zorundadır. Bu nedenle günlük konuşma diline dayansa bile, sahnede dağınıklıktan uzak, gereksiz ayrıntılardan arınmış bir biçim kazanması gerekir. Oyundaki sözler eyleme hizmet ederek olayların gelişmesini sağlar. Sözlerle eylem arasındaki bu işbirliği ayrıca kişilerin duygularını ve kendi aralarındaki ilişkileri de aydınlatır. Dramatik konuşma, az sözle çok şey anlatma yöntemi olduğuna göre

atasözleri, tam da bu özelliğe uygun bir nitelik taşır. Kısa bir cümle içine sığdırılmış koca bir dünya görüşü aktarılır. Geleneksel Türk Tiyatrosu türlerinden olan Karagöz ve Ortaoyunu'nda da atasözleri, her oyunda kullanılan kalıp sözler olarak karşımıza çıkar. Mukaddime (öndeyiş veya giriş), Muhavere (Söyleşme), Fasil (oyunun kendisi), Bitiş bölümlerinden oluşan Karagöz; Öndeyiş, Söyleşme (Arzbar, tekerleme), Fasil (oyun), Bitiş bölümlerinden oluşan Ortaoyunu (And, 1995:311-387), yapı olarak benzerlik gösterir. Atasözleri, her iki türde de sıklıkla fasıl bölümünde ve muhavere bölümlerinde kullanılır.

Karagöz, **Sarhoş** oyununun Fasil bölümünde işsizdir. Yolda bir sarhoşla karşılaşır. Sarhoş ona bekçilik işi bulur ve çalışmadığı için kızar:

SARHOŞ – (...) İt sürü de para kazan.

KARAGÖZ – Bari, ben seni sürükleyeyim de para kazanayım. (Kudret, 1992:78).

İt sürü de para kazan: Ekmek parası kazanmak için it sürümek gibi bir işi tutmak bile ayıp değildir. (Aksoy, 1988:334).

Ağalık oyununun muhavere bölümünün sonunda, kendine eğlence arayan Karagöz, Hacivat'la her zamanki kavgasına tutuşur:

KARAGÖZ – Meşhur meseldir. Her kime edersen iyilik, onda hazırdir kemlik. (Vurur Hacivat'a. Hacivat gider.) (Kudret, 1992:104).

Bahçe oyununun fasıl bölümünde bahçıvan arayan Çelebi, bakım isteyen bahçesini Hacivat'a teslim eder:

ÇELEBİ – O bahçeyi size teslim edeceğim, içerisinde köşkün eksliğine gediğine ve bahçenin tımarına (bakım) nezaret (bakma) edeceksiniz. Meşhur meseldir. 'Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur' (Kudret, 1992:225).

Bakarsan bağ olur, bakmazsan dağ olur: Bakılıp onarılan şeyler, yararlanılacak duruma gelir. Bakımsız bırakılan şeyler ise yaramaz hale gelir (Aksoy, 1988:176).

Büyük Evlenme oyununun fasıl bölümünde Karagöz hovardalık eder ve parasız kalır. Üstelik karısı da cebinden para aşmaktadır. Hacivat Karagöz'e karısını neden uyarmadığını sorar:

KARAGÖZ – Söylesem de para etmez ki! ‘Yavuz hırsız ev sahibini basar’ derler, meşhur meseldir. (Kudret, 1992:305).

Yavuz hırsız ev sahibini basar: Suçlu kişi şarlatan ve edepsiz ise, zarar verdiği kimseyi susturur, dahası suçlu çıkarır (Aksoy, 1988:470).

Kanlı Nigar oyununun fasıl bölümünde Kanlı Nigar’ın evinden yaka paça dışarı atılan Karagöz dışarıda Çelebi ile karşılaşır:

KARAGÖZ – Meşhur meseldir. ‘El için yanma nâra, yak çubuğunu bak safâna’ (Kudret, 1969:326).

El için yanma nâra, yak çubuğunu bak safâna: Hiç kimse için üzülp kendini tehlikeye atma. Keyfine bak, rahatını bozma (Aksoy, 1988:263).

Kayık oyununun fasıl bölümünde Hacivat’ın karısı Hacivat’tan birçok şey almasını ister. Hacivat, parası olmadığı için itiraz edince de;

HACİVAT’IN KARISI – Orasını bilmem! ‘Er ol da baş yar’ derler, meşhur meseldir (Kudret, 1969:375).

Er ol da baş yar: Azimli kimse, en güç işlerle uğraşmaktan yılmaz; para kazanır, geçim yolunu bulur (Aksoy, 1988:231).

Meyhane oyununun muhavere bölümünde ise Karagöz ve Hacivat yemek ve tencere muhabbeti yaparlar. Karagöz yoksulluktan dem vurur:

KARAGÖZ – Malum ya! Fukaralık maskaralık! Evde bizim bir toprak tenceden başka bir şeyimiz yoktur; tatlısı da tuzlusunu da onun içinde pişer. Meşhur meseldir: ‘Tencerede pişir, kapağında ye’ derler (Kudret, 1969:436).

Sayırsız örnek bulunabilecek Karagöz metinlerinde görüldüğü gibi atasözleri genellikle Karagöz tarafından söylenir ama Çelebi, Hacivat’ın Karısı gibi oyun kişileri de atasözlerini kullanmaktadır. Dolayısıyla, Karagöz’de atasözü, kişilik özelliğinin belirleyicisi olmaktan uzaktır. Atasözlerini toplumun belli kesimlerinde bulunan kişiler söyler diye bir yargıya gitmek mümkün değildir. Çünkü atasözü bir halk kültürü ürünüdür ve halka aittir. Akıllısı da, zengini de, fakiri de atasözünü kullanır. Yine de kullanım özelliği açısından atasözü, kıvrak zekânın, halka ait olmanın, halktan gelmenin bir göstergesi olarak seyirciyi düşünmeye sevk eder. Seyirci, gösterilen olaydan bir anlık uzaklaşıp, kendi çağrışım alanlarına döner ve atasözünün imlediği çağrışımı

belleğinden bulup çıkarır ve böylece “konuşma örgüsünde atasözleri aracılığıyla da estetik bir haz sağlanmış olur.

Meydanlarda oynanan Ortaoyununda da benzer bir yapıyla karşılaşılır. **Bahçe** oyununun fasıl bölümünde Çelebi Pişekâr'ı yani Küçük İsmail Efendi'yi arar. Kavuklu ile karşılaşır ve ona sorar;

KAVUKLU – Sen bu ismi söyledin ya, neredeyse gelir. Nah, işte geliyor!
'İti an, çomağı hazırla' derler (Kudret, 1994:127).

Çeşme oyununun fasıl bölümünde Kavuklu haremni yani, karısını eve bırakır ve son zamanlarda ortalıkta dolaşan, karısının namus meselesi üzerine Pişekarla konuşur;

KAVUKLU – Her ne kadar karımdan şüphem yoksa da, 'Ateş olmayan yerde duman olmaz' derler. Mahalleliden işi bir tahkik edeyim (Kudret, 1994:185).

Ateş olmayan yerde duman olmaz: Bir olayın gerçekten meydana gelmiş olup olmadığını anlamak için gizli kalamayan belirtisine bakmak gerekir. Bu belirti varsa olay da var demektir (Aksoy, 1988:161).

Çivi Baskını oyununun fasıl bölümünde zennelerle karşılaşan Pişekâr, zennelerin dertlerini dinler;

PİŞEKÂR – Aman evladım, 'Dağ başından duman, insan başından dert eksik olmaz' derler (...) (Kudret, 1994:240).

Dağ başından duman, insan başından dert eksik olmaz: Büyük adamların, büyük iş yapanların her zaman üzüntüleri, sıkıntıları vardır (Aksoy, 1988:318).

Eskici Abdi oyununun yine fasıl bölümünde Kavuklu ve Cud, kavgaya tutuşurlar. Cud suçu, Kavuklu'ya atınca, Kavuklu kızar ve bunun üzerine Pişekâr:

PİŞEKÂR – Canım efendim, tabii; 'Kabahati gelin etmişler, kimse üzerine almamış' derler; atasözüdür bilmez misin? (...) (Kudret, 1994:285).

Kabahati gelin etmişler, kimse üzerine almamış: Suç, kınanan cezalandırılan bir davranış olduğundan hiçbir kimse onu ben yaptım demez (Aksoy, 1988:338).

Ferhad ile Şirin oyununun fasıl bölümünde ise Kavuklu'ya veda etmeye çalışan Rumelili'yi Kavuklu yanıls anlar:

RUMELİLİ – (...) De aydi benden yana elab ebl u huş olsun. Epten sen de elal it be!

KAVUKLU – Bir kere, it babandır. Sonra da bana mı yutturacaksın kalın kafalı? Ulan, 'Gidip gelmek var da, gelip bulmamak var' ha? Gidişin olur da gelişin olmaz inşallah! (Kudret, 1994:320).

Gidip gelmek var, gelip bulmamak var: Uzak bir yere giden kimse ayrıldığı yere bir daha dönemeyebilir; belki de orada ölür. Dönebilirse ayrılırken bıraktığı yakınlarını bulamayabilir; onlar da ölmüş olabilirler. O halde vedalaşırken bunu hatırlamak ve helalleşmek gerekir (Aksoy, 1988:288).

Ortaoyunu'nda kullanılan atasözleri de sadece bir kısım oyun kişinin tekeline değildir. Herkes tarafından kullanılabilen atasözlerinin ortak özelliği, sıklıkla fasıl bölümünde kullanılmasıdır. Ayrıca hem Ortaoyunu'nda hem de Karagöz'de sözü edilen atasözlerinin “meşhur meseldir” ya da “derler”, “atasözüdür” gibi ifadelerle altının çizilmesi, -okuma yazma bilmeyen seyirci göz önünde tutularak- oyunların öğretici işlevi üstlendiğini gösterir. Seyirci, atasözünü daha önce duymamışsa bu kez de öğrenmeden doğan hazzı yaşar.

Prof. Dr. Özdemir Nutku, (1993:171-189) “Ortaoyununda Yabancılaştırma Kavramı” başlıklı yazısında, tiplerden kurulu olan oyunun seyircide başlı başına bir yabancılaşma oluşturduğuna; seyircinin tip boyutundaki oyun kişileri karşısında tarafsız ve akılcı bir yaklaşım gösterdiğine değinir. Yabancılaştırmayla sağlanan uzak açı kazandırarak yansıtma, atasözlerinin kullanımıyla konuşma örgüsünde de duyumsanır. Kavuklu ile Pişekar'ın sözlerinde yer alan atasözleri, seyircinin bildiği anlamların bir cümleyle özetlenmesi dışında, atasözünün ardında yatan anlamın ortaya çıkabilmesi için aklın ve belleğin de dinamik hale gelmesini zorunlu kılar. Çünkü nasıl her bir atasözünde yargı belirten bir ifade varsa, seyirci de bir tek cümleyle yargılayan olur ve bu yargılama, oyun kişilerinden diğerine de yöneltilerek vurgulanır. Göstermecî bir anlatımla sahnelenen ortaoyununda

seyircinin akılcı yaklaşımı, kullanılan atasözlerinin kavranışıyla “üstünlük” duygusu sağlanmasını da pekiştirir.

Ortaoyunu ve Karagöz’de güldürünün malzemesi olarak kullanılan atasözleri, “kıssadan hisse” çıkarma işlevi taşır. Soyutlamanın düşünsel boyutu olan atasözleri, konuşma örgüsünün güldürü niteliğiyle ilerleyen nüktedan hızı içinde akılcı bir duraksama olarak değerlendirilmelidir. Sözün eylemin itici gücüne dönüştüğü geleneksel tiyatromuzda atasözleri, yargılayıcı olması dışında düzgün konuşmanın öğretildiği söz öbekleridir (And, 2002:52-57). Hacivat ve Pişekar akıllı, bilgili, ölçülü, nerede nasıl konuşulacağını bilir. Onların kullandığı atasözleri genellikle öğüt verici görevi taşır. Karagöz ve Kavuklu’da ise, söz komiğinin temel unsuru olan taşlama ve yergi işleviyle dile getirilir. Hacivat’ın ağıdalı konuşmalarını anlamayan Karagöz’ün dilsel yapısı toplumsal bir yergi içerir. Dönemin toplum yaşayışında Arapça ve Farsça’nın resmi dil oluşu ile halkın konuştuğu dil arasındaki kopukluk yerginin konusu haline gelirken atasözleri, dildeki ortaklığı da ortaya çıkarışıyla önem kazanır. Sahneye gelen ve farklı kültürlere sahip olan Laz, Acem, Rum gibi tiplerin bile anlayacağı kalıp sözler olan atasözleri, oyun kişilerinin kendi aralarındaki ortaklığa seyirciyi de dahil eder.

...geleneksel tiyatronun tüm türleri söze ve sözcüklerin kullanım biçimlerine dayanmaktadır. Elbette sanatçı sözün kullanım olanaklarını çok iyi tanıırken bu olanakları genişletme, zenginleştirme yollarını da aramakta, ararken de çoğunlukla izleyicisine ihtiyaç duymaktadır. Zira, halk tiyatrosu geleneğinde söz, hem önceden hesaplanamaz, hem de akışkandır, yani yazılı metni olmadığından yalnızca kanavasını belli bir taslak metin, bir iskelet üzerine sözlerin anlık bir şekilde, doğaçlama yoluyla döşenmesiyle oluşur ve genellikle kayda geçmediğinden sonradan da yazılı hale dönüşmez, seyirciyle birlikte oluşur ve o anda akıp gider (Pekman, 2002:51).

Karagöz ve Ortaoyunu’nda kullanılan dil, halkın günlük yaşamda kullandığı dildir. Oyunlarda günlük dil’in çeşitli anlamlara büründüğü, sözcüklerin çağrışım alanlarının genişletildiği görülür. Söz komiğinin devreye girmesiyle sağlanan bu genişlemede seyirci, yanlış kullanılan, farklı anlamlara

çekilen sözcüklere, ters anlama, anlamazlıktan gelme, söz uydurma gibi etkilerle gülerken (Türkmen, 1991:82-92), atasözlerinde hem gülmeye hem de ciddiyete davet edilir.

4. Sonuç

Atasözlerinin sahne dilindeki en önemli işlevi; seyircide estetik bir hazza neden olmasıdır. Örneğin, “Yalancının mumu yatsıya kadar yanar” atasözünü söyleyen oyun kişisi seyircide, belli anlam kodlarını devreye sokacaktır. Oyun kişisini, karşısındaki kişiye uzun uzun, “sen yalan söyledin ama yalan söylemek kötüdür. Üstelik önünde sonunda söylenilen yalan ortaya çıkar ve yalan söyleyene kimse inanmaz” gibi uzun açıklamalar yapmaktan kurtarır. Ayrıca bu atasözünü bilen seyirci için de bu uzun açıklamalara gerek yoktur. Seyircinin belleğinde bulunan atasözünün çağrıştırdığı anlam, düşünmeyi, dolayısıyla farkında olmayı devreye sokar ve seyirci, oyun kişinin kastettiği örtük anlamı çözmüş olmaktan zevk duyar. Böylece atasözünün estetik haz veren işlevi, seyircinin o anda kendini fark etmesini sağlar. Kendini fark eden seyirci de bu küçük düşünce çalışmasından oyunun mesajını içeren ana düşünceye doğru yavaş yavaş taşınmış olur.

Geleneksel tiyatromuzda kullanılan atasözleri, sınırlı zaman içinde sergilenen oyunda zaman kazanılmasını sağlar. Atasözünü söyleyen kişinin biyolojik-psikolojik ve sosyolojik özellikleri kullanılan atasözünün içerdiği toplumsal yargıdan hareketle, o oyun kişinin yaşama bakış açısını açığa çıkarır. Seyircinin estetik bakımdan düşünmesini devreye sokan atasözleri, anlam kodlarını taşıyan kişilerde üstünlük duygusu yaratılmasını sağlar. Atasözünün kendi yapısındaki ironi, söz komiğinin oluşturulmasına katkıda bulunur. Hiç duyulmamış bir atasözünün doğru yerde kullanılması, bilinen bir atasözünün lafı gediğine oturtacak biçimde ele alınması, atasözlerinin doğrusunun bilinmesi ama yanlış kullanılması seyirciyi güldüren tekniklere dönüşür. Komedinin içinde uzak açt kazandırma görevi gören atasözleri,

seyircinin bir an için oyundan çıkıp kendi zihniyle yalnız kaldığı, belli belirsiz oluşan kısacık anın habercisidirler. Bu uzaklaşma, tipleştirmeye başlayan yabancılaştırmanın devreye girmesi ve seyircinin gülerken daima düşünmesini sağlayan göstermecî yapının içinde atasözlerini, seyircinin kendini gülünç olana kaptırıp düşünmeyi arka plana atmasını engelleyen zaman zaman taşıyan zaman zaman öğretici olan ama daima düşündüren soluklanma anlarına dönüştürür.

Kaynakça

- Aksan, D., (1993). **Türkçenin Gücü**, Bilgi Yayınları, Ankara.
- Aksan, D., (2015). **Her Yönüyle Dil**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aksoy, Ö. A., (1988). **Atasözleri ve Deyimler**, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- And, M., (1995). **Geleneksel Türk Tiyatrosu**, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- And, M., (2002). **Oyun ve Bügü**, YKY, İstanbul.
- Boratav, P. N., (1978). **Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınları, İstanbul.
- Çapan, C., (1992). **Değişen Tiyatro**, Metis Yayınları, İstanbul.
- Elçin, Ş., (1981). **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Elçin, Ş., (1997). "Türk Dilinde Atalar Sözü", **Halk Edebiyatı Araştırmaları II**, Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, s.170-181, Ankara.
- Karaaliolu, S. K., (1980). **Türk Edebiyatı Tarihi**, İnkılap ve Aka Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Kudret, C., (1969). **Karagöz** Cilt: II, Bilgi Yayınları, Ankara.
- Kudret, C., (1992). **Karagöz** Cilt: I, Bilgi Yayınları, Ankara.
- Kudret, C., (1994). **Ortaoyunu** Cilt: I, İnkılap Kitabevi Yayınları, İstanbul.

- Meydan Larousse, (1969). Cilt: I, Meydan Yayınları, İstanbul.
- Nutku, Ö., (1993). **Uzatmalı Gerçekler**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Oy, A., (1972). **Tarih Boyunca Türk Atasözleri**, Gül Matbaası Yayınları, İstanbul.
- Par, A. H., (1984). **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, Serhat Yayınları, İstanbul.
- Pekman, Y., (2002). **Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik**, Mitoş Boyut Yayınları, İstanbul.
- Thomson, G., (1990). **Aiskhylos ve Atina**, Mehmet Doğan (çev.), Payel Yayınları, İstanbul.
- Tuncay, M., (2004). **Müşahipzade Celal Tiyatrosu'nda Osmanlı Tavrı**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük, (1998). Türk Dil Kurumu Yayınları, Cilt: I-II, Ankara.
- Türkmen, N., (1991). **Orta Oyunu**, MEB Yayınları, İstanbul.